

Үмөтов Э. А.

БОРБОРДУК АЗИЯДАГЫ АГАРТУУЧУЛУК ИДЕОЛОГИЯСЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Үмөтов Э.А.

ОСОБЕННОСТИ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ИДЕОЛОГИИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

УДК: 10(09)(575.2)(043.3)

В статье рассматриваются особенности развития просветительской мысли народов Центральной Азии.

The peculiarities of the development of Central Asia people's enlightenment thoughts are presented in the article.

Ар кандай агартуучулук тигил же бул улуттук “кыртышта” пайда болуп, өзүнүн маани-маңызы боюнча бардык улуттарга жалпы болуп саналат. Анын мындай болушу баарынан мурда улуттукту биринчи койбой, жалпы маанидеги, улуттук маселелерден жогору турган маселелерди жогору койгондугунда. Башкача айтканда, буржуазиялык коомдук мамилелердин калыптанышында элдин көңүлүнүн борборундагы ошол кардиналдык социалдык маселелер таптардын идеялык күрөшү аркалуу чагылдырылган жана чечилишти талап кылган. Бул феодализмге каршы, орто кылымдын калдыктарына каршы күрөшүүнүн маселелери болуп эсептелет. Борбордук Азиядагы агартуучулук башка өлкөлөрдөгү жана региондордогу агартуучулук сыяктуу эле феодалдык мамилелерди артта калтыруунун идеологиялык формалары катары калыптанган. Ф. Энгельс: “Кандай гана болбосун эч бир тышкы авторитетти алар (т.а. агартуучулар – Э. У.) таанышкан эмес. Мында дин, табияты түшүнүү, коом, мамлекеттик түзүлүш – баары аеосуз сынга алынып, баары акыл-эс сотунан өтүүлөрү же өзүнүн барлыгын актоолору, же болбосо, андан баш тартуулары керек болгон. Бардык нерселердин жападан жалгыз чен-өлчөмү терең ой толгоо болуп калган”¹.

Ф. Энгельстин француз агартуучулугуна берген бул мүнөздөмөсүн кээ бир өзгөртүүлөрү менен Борбордук Азия агартуучулугунун мазмунуна да ыйгарууга болот. Өзбек, казак, кыргыз, түркмөн жана тажик агартуучулары өздөрүнүн бүтүндөй күч-кубатын, чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн патриархалдык-феодалдык түзүлүштөн келип чыккан коомдук турмуштун мүчүлүштөрүн чечкиндүү сынга алууга багытташып, крайдын андан ары өнүгүшүнө алардын тоскоол жана коомдук прогресске жолтоо болгондугун ачык көрсөтүшкөн. Элдин кызыкчылыктарын коргоо менен, алар патриархалдык-феодалдык мамиле-

лерди түп-тамырынан жок кылуу, бүтүндөй элге бак-таалай жана бакубат жашоо алып келерине терең ишенишкен. Ал эми бул максатка жетүүнүн каражаты катары агартуучулукту жана маданиятты өнүктүрүүнү эсептешкен.

Агартуучулардын социалдык-саясий пландагы милдеттеринин жалпылыгы социалдык-саясий идеялардын негизи болуп саналган философиялык жана социологиялык мүнөздөгү маселелердин жалпылыгын жараткан. Жалпы философиялык планда бул таанып-билүүнүн мүмкүнчүлүгү жана болмушту таанып-билүү жолдору жөнүндөгү, дин менен күрөшүү жана илимди, философияны коргоо тууралуу агартуучулук рационализминин маселелери, ал эми социологиялык жактан алганда – адам жана гуманизм, адам жана коом, коомдук прогресс, адам жана коомду этикалык жактан талдоо маселелери.

Агартуучулук кең кубулушту билдирет, анткени, улуттук агартуучулук руханий көрүнүш катары, тигил же бул өлкөнүн ичиндеги социалдык процесстерди гана эмес, башка элдердин тарыхый тажрыйбаларынан, социалдык-экономикалык өнүгүшүнөн пайда болгон маселелерди да чагылдырат.

Албетте, агартуучулук белгилүү бир тарыхый доордо, тагыраак айтканда, капиталисттик коомдук мамилелердин өнүгүшүнүн базасында пайда болот жана өнүгүүгө ээ болот. Ал эми Борбордук Азиялык агартуучулук XIX кылымдын экинчи жарымындагы коомдук турмуштун терең өзгөрүүлөрүн теориялык чагылдырылышы катары пайда болгон. XIX кылымдын аягында Борбордук Азиянын турмушунда болгон социалдык-экономикалык жана маданий өзгөрүүлөр Түркстандын бул мезгилдеги коомдук ой-пикирине оң таасир берген².

Агартуучулук кыймылын жалпысынан ар түрдүү элдердин коомдук-философиялык ой-пикиринин, улуттук аң-сезиминин прогрессивдүү өнүгүшүнүн белгилүү учуру катары кароого болот. Агартуучулук Борбордук Азия элдеринин улуттук өзүн-өзү таануусунун андан ары өнүгүшүнө маанилүү түрткү берген. Мисалга алсак, кыргыздардын коомдук ой-пикириндеги

социалдык-философиялык рационалдуу идеялардын пайда болушу: агартуучулук ойлор, прогресс идеясы, анын ичинде, чарба жүргүзүүнүн жаны прогрессивдүү формаларына өтүү, феодализмге, патриархалдык түзүлүшкө каршы багытталган ойлор Кыргызстандын Россияга кошулушу жана эки элдин экономикалык, маданий, идеялык байланыштарынын чыңдалышынын таасири астында пайда болгондугун таанууга болбойт. Ошондой эле, XIX кылымдагы жана XX кылымдын башындагы кыргыз ойчулдарынын агартуучулук идеяларынын чыныгы маанисин андап-билүүдө, улуттук социалдык-экономикалык, саясий жана рухий өнүгүш маселелерин талдоо менен гана чектелип, ал тургай кээ бир учурда, Чыгыштын башка өлкөлөрүндө болгон окуялардын кыргыздын коомдук ой-пикирине белгилүү бир таасирин тийгизген нерселерге маани бербей, көңүл бурбай койсок, анда объективдүүлүктөн алыстап калабыз.

Агартуучулардын идеялары мааниси жагынан кенен саналгандыгынын себеби, алардын көпчүлүгү өздөрүнүн социалдык идеалын турмушка ашырууну улуттук тар маанидеги милдет катары эмес, бүтүндөй жалпы, жалпы адамзаттык милдет катары карашкандыгында жатат.

Борбордук Азия агартуучуларынын негизги идеалы – аң сезимге төп келген, аң-сезимдүүлүктүн негизинде курулган коом. Алар коомдук турмушту аң-сезимдүү башталыштар менен, же болбосо, элге билимди акырындап жайылтуу жолу менен, же өлкөнү “билимдүү”, акылман “мыйзамчынын” башкаруусу жолу менен кайра түзүү мүмкүнчүлүгүнө чын дилдеринен ишенишкен. Мисалы, кыргыз агартуучуларында “акылман акыйкатчы” кыргыз жергесинин саясий шарттарынын призмасы аркылуу чыгып, “билимдүү башкаруучу-хандын”, “билимдүү башкаруучу-бийдин” ж.б.у.с. конкреттүү формасын кабыл алат.

Ар бир өлкөдөгү агартуучулук идеялары коомдук аң-сезимдин элементи катары гана эмес, коомдук ойдун социалдык багыттагы маанилүү бөлүгү, конкреттүү тарыхый чындыкты кайра түзүүгө багытталган теория катары белгилүү. Бул жерде өзгөчө маселелер кайрадан алдыңкы планга чыгат. Мындай жагдай ойчулдардын социалдык идеяларды өзүлөрү жашаган өлкөдө жүзөгө ашырууга багытталган учурларда гана жаралат.

Агартуучулук идеяларындагы өзгөчөлүк баарынан мурда, феодализмден капитализмге өтүү доору алдыга койгон улуттук кызыкчылыктардан

жогору турган жалпы адамзаттык маселелер ар бир өлкөнүн экономикалык, социалдык-саясий жана рухий шарттарынын призмасы аркылуу чыгууда пайда болот, тагыраак айтканда, аларды чечүүдө өзгөчөлүк жаралат.

Ошондой эле, дагы бир өзгөчөлүк – агартуучулук идеяларына мүнөздүү болгон жалпы маселелер, конкреттүү бир өлкөнүн улуттук шарттарында актуалдуулукка жана теңдешсиз мааниге ээ болгондугунда турат. Ал эми айрым өлкөлөрдөгү агартуучулуктун негизги маселелери катары бөлөк маселелер коюлса, ал өзгөчөлүктөрдүн кээ бирлери башка бардык маселелерди чечүүдө аныктоочу катары алдыңкы планга чыгат.

Акырында агартуучулуктун идеологдору тарабынан өз өлкөлөрүнүн улуттук кызыкчылыктарына жооп берген, накта өзгөчөлөнгөн маселелер талкууланат жана чечилет. Борбордук Азиялык агартуучулук да өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөргө ээ. Бул өзгөчөлүктөр коомдун экономикалык өнүгүшүнүн, таптык катышынын, улуттук салттарынын, идеялык башаттарынын деңгээли ж.б.у.с. менен шартталган.

Албетте, Борбордук Азиядагы агартуучулук да, Европадагыдай эле орто кылымдык феодалдык мамилелерге, үрп-адаттарга жана салттарга каршы багытталган идеялык кыймыл болгон. Ушуга байланыштуу З. Ишмурадовдун жазганына көз жүгүртөлү: “Орто Азия жана Казакстан элдеринин рухий турмушунун тарыхында агартуучулук өзгөчө орунду ээлейт. Батыш менен Чыгыштын маданий-тарыхый өнүгүшүнүн мыйзамченемдүү этабы катары ал бирдиктүү маданий-тарыхый процессти дагы бир жолу далилдейт”³.

Ошентип, Борбордук Азиядагы агартуучулук өлкөнү феодалдык артта калуучулук абалдан алып чыгууга аракеттенген прогрессивдүү күчтөрдүн күрөшүн чагылдырган. Бирок, европалык агартуучулуктун өнүгүшүнөн айырмаланып, Борбордук Азиядагы агартуучулардын ишмердүүлүгү капитализмдин баштапкы доорунда өткөн.

Адабияттар:

1. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. –Т. 20. –16– б.
2. Караңыз: Вахидов Х. Просветительская идеология в Туркестане. – Ташкент, 1979. – 17-б.
3. Ишмурадов З. Филосовское наследие просветителей и критика его буржуазных фальсификаторов // Филосовское наследие народов Средней Азии и борьба идей. –Ташкент, 1988. – 151-б.

Рецензент: д.филос.н., проф., *Мукасов Б.М.*